

VAN SOCIALE STEDEBOUW TOT MINIMUM- WONING

frank smit

Frank Smit studeerde in 1973 af aan de TH Delft, afdeling Bouwkunde, met als specialisatie architectuur. Hij publiceerde o.a. over de tuinstadbeweging in Nederland in Wonen TA/BK, waarvan hij medewerker is. Momenteel werkt hij, in hechte samenwerking met de bewoners, aan een bestemmingsplan voor het Prinseneiland te Amsterdam, waar hij tevens optreedt als architect van een gigantisch kraakcomplex.

Het hier afgedrukte artikel is in feite een indirecte reactie op de kunstmatige en politieke scheiding tussen stedenbouw en volkshuisvesting (is in de praktijk: woningbouw), waar in mijn ogen een veel te zwaar accent wordt gelegd op volledige gezins-woningbouw en de noodzaak van collectieve voorzieningen in de praktijk niet of nauwelijks wordt onderkend.

Noch het overheidsbeleid op het terrein van de volkshuisvesting, dat deze sinds het begin van deze eeuw steeds meer uit de sfeer van het particulier initiatief haalde, noch de inspraakpraktijk van de afgelopen jaren, hebben ertoe geleid dat onze huisvesting zich is gaan inlaten met allerlei vormen van maatschappelijke vernieuwing, zoals bijvoorbeeld de emancipatie van de vrouw en de collectivisatie van het huishouden. Bij het opstellen van programma's van eisen lijken die eisen vooral uit getalsmatige benaderingen voort te komen, die overwegend gebaseerd zijn op gezinswoningbouw.

Deze verenging van de idee van de volkshuisvesting komt weliswaar overeen met de geest van de Woningwetten en de Wet op de Ruimtelijke Ordening, maar naast deze uiterst technische benadering van de volkshuisvesting zijn er nog meer criteria die naar mijn idee ook aan de orde moeten komen bij het tot stand brengen van projecten voor de volkshuisvesting. Deze criteria zijn sinds het ontstaan van de "industriële stad" al geformuleerd, maar zijn door de bureaucratische en technocratische uitvoerders van de Woningwetten, vanwege het utopische karakter, nooit serieus genomen.

In dit stuk wil ik pogen, door de ideeën over centrale voorzieningen bij de woningbouw en de collectivisatie van huis-

houdelijke taken uit de historie op te diepen, bepaalde verloren gegane begrippen weer leven in te blazen.

Er blijken diverse uitgangspunten voor volkshuisvesting te bestaan. De sociale woningbouw zoals die nu bedreven wordt is louter geënt op een wettelijk kader, in 1901 tot stand gekomen, dat de slechte negentiende-eeuwse woonomstandigheden wil voorkomen. De uitvoering van de Woningwet lag dan ook niet voor niets lange tijd, tot 1917, in handen van de Gezondheidsraden.

Nog steeds zijn de wetten die de gebouwde omgeving aan banden leggen slechts toetsingkaders om uitwassen te voorkomen. Een creatieve impuls om tot vernieuwing van de woonvorm zelf te komen, ontbreekt. Met name zou men zich bij de uitvoering van woningbouwplannen, volkshuisvesting en stedenbouw eens op de eigen geschiedenis moeten oriënteren. Met name de vroege geschiedenis van de volkswoningbouw bevat die impulsen wel degelijk.

Dat die oriëntatie juist nu zinvol is, is niet alleen omdat het traditionele gezin steeds meer plaats maakt voor andere samenlevingsvormen - denk bijvoorbeeld aan de stormachtige toename van het aantal een- en tweepersoonshuishoudens. Ook is het zo dat aan de produktiekant al sinds het begin van de eeuw een niet aflatend rationalisatieproces plaatsheeft. Aan de kant van de consumerende huishoudens is daar echter geen sprake van. Geen wonder dat de door rationalisatie verkregen produktiviteitsverhoging doorgaans niet tot arbeidstijdverkorting, maar tot produktieverhoging leidt!

Volkshuisvesting en stedenbouw zouden hierop in kunnen spelen. Door de rationalisatie van het wonen te bevorderen - en daarmee de ontplooiingsmogelijkheden van de mensen - zou de emancipatie gunstig

beïnvloed worden. De mogelijkheid zou geboden kunnen worden om het huishouden te collectiviseren, te rationaliseren en te professionaliseren. Met andere woorden: het huishouden te vermaatschappelijken. Wooncomplexen zouden met dezelfde vanzelfsprekendheid kunnen worden uitgerust met crèches, restaurants, centrale keukens, wasserijen, huisvuilafvoer, bibliotheken en leeszaal, overige centrale voorzieningen en gemeenschappelijke ruimten, zoals nu de woningbouw voorzien wordt van centrale verwarming, riolering, heet- en koudwaterinstallaties en deurtelefoons.

actuele behoefte aan heroriëntatie

Er wordt trouwens ook in recente literatuur op onderzoeksgegevens gewezen die aantonen hoe actueel de behoefte aan heroriëntatie op de volkshuisvesting en de stedenbouw is. Ik wijs bijvoorbeeld op de publicatie 'Emancipatie: doodsteek of injectie voor huishoudkunde-onderwijs' in het blad Vakblad voor Huishoudkunde (1).

"Het gezin, waarin de man kostwinner is en de vrouw huisvrouw, is in onze samenleving norm. Deze norm ligt in de maatschappelijke structuur verankerd en wordt door socialisatie in gezin en op school aangeleerd. Voor een deel voldoet de werkelijkheid niet meer aan de norm. Bovendien verzetten steeds meer mensen zich ertegen."

Vooraf het vermelden waard is de prognose dat in 1980 slechts 35 procent van het aantal huishoudens nog uit gezinnen bestaat. Desondanks heeft de gezinswoningbouw op het terrein van de volkshuisvesting nog de belangrijkste positie.

Niet alleen uit recente publikaties, maar ook uit, wellicht verrassende, citaten van oudere datum - hier opmerkingen van Le Corbusier uit 1929 - blijkt hoe serieus de behoefte aan vermaatschappelijking van het huishouden wel genomen wordt:

"De individuele minimumwoning, met of zonder tuin, is een overblijfsel van eeuwen her. (...) De individuele minimumwoning is in dit tijdsgewricht een belangrijke veroorzaker van verspilling en een vijand van de lichamelijke conditie. (...) De moderne woningbouw moet langzamerhand worden uitgerust met gemeenschappelijke voorzieningen (op het terrein van proviandering, huishoudelijk werk, maaltijdvoorziening). Het opzij zetten van het systeem van individuele tuintjes kan de mogelijkheid open-

nen op dat oppervlak, aan de voet van het woongebouw, sport te beoefenen. (...). Uit ons gezichtspunt ligt het vernieuwende moment bij de gemeenschappelijke voorzieningen. Een woning hebben betekent voortaan niet meer er een slaaf van te zijn: de man en de vrouw kunnen vrij over hun tijd beschikken." (2)

Hier krijgen de begrippen "functionalisme", "nieuwe zakelijkheid" en het uit het bedrijfsleven afkomstige begrip "rationalisme" een betekenis die zich niet alleen met architectuur als beeldend expressiemiddel laat rijmen, maar ook betrekking heeft op de inhoud van de woonvorm zelf.

In "De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de Staat" uit 1884 stelde Friedrich Engels dat in de primitieve maatschappij de door vrouwen gevoerde huishouding - en hij spreekt dan over de 'oude communistische huishouding' - van evenveel waarde werd geacht als de voedselverschaffing, die in mannelijke handen was. In deze organische eenheid, waar het bezit gemeenschappelijk was en waar geen 'openbare sfeer' bestond, was er geen verschil in waardering voor de produktie- en reproductiefactor, zoals die later onderscheiden werden. De reproductie, in samenhang met produktie, betekent hier op korte termijn het met nieuwe energie opladen van arbeidskracht en op langere termijn de zorg voor het nageslacht. Door de industrialisatie in de negentiende eeuw vermaatschappelijkte de produktie zich, er werd niet meer voor eigen behoefte geproduceerd, de particuliere eigendom ontwikkelde zich en er ontstond door vertrek naar de industriecentra of door vestiging van de industrie op het land het 'grootstads-gezin'. In de privésfeer van het gezin tekende de hoedanigheid van de reproductie zich af. Het kwam er op neer dat de vrouw van deelname aan de vermaatschappelijkte produktie werd uitgesloten en een lager gewaardeerde taak kreeg. "Door haar te verbannen naar de huishouding werd haar onderdrukking verzekerd" (3), meende Engels.

In Engels' studie werd voor de eerste maal een verband gelegd tussen maatschappij, gezin en volkshuisvesting. In veel latere voorstellen op het terrein van de volkshuisvesting wordt daarop voortgeborduurd. Voor Engels was het zo dat aan de onderdrukking van de vrouw een einde zou komen, wanneer het privébezit afgeschaft zou wor-

den. Op basis daarvan kwam hij tot het politieke programmapunt dat "de particuliere huishouding samen met de verzorging en de opvoeding van kinderen een maatschappelijk bedrijf moet worden". Overigens waren er al vóór Engels, vanuit het vroeg negentiende-eeuwse 'utopische socialisme', voorstellen gedaan die op een natuurlijke samenlevingsvorm speculeerden, waarbij produktie en re-produktie weer dezelfde waarde zouden krijgen als in de - door Engels - veronderstelde 'oude communistische' produktie-eenheden.

De geschiedenis van de volkshuisvesting kenmerkt zich veelvuldig door voorstellen die de bevrijding van de vrouw beoogden: de bevrijding van de haar toegevalen reproductieve taken. Waar overigens concrete voorstellen gedaan werden, betrof deze bevrijding nooit meer dan onderdelen van de haar toegevalen taken, door rationalisatie of collectivisatie van gedeelten van het huishoudelijk werk, bijvoorbeeld door de aanleg van (heet-)waterinstallaties, het organiseren van kinderopvang of het centraal bereiden van maaltijden.

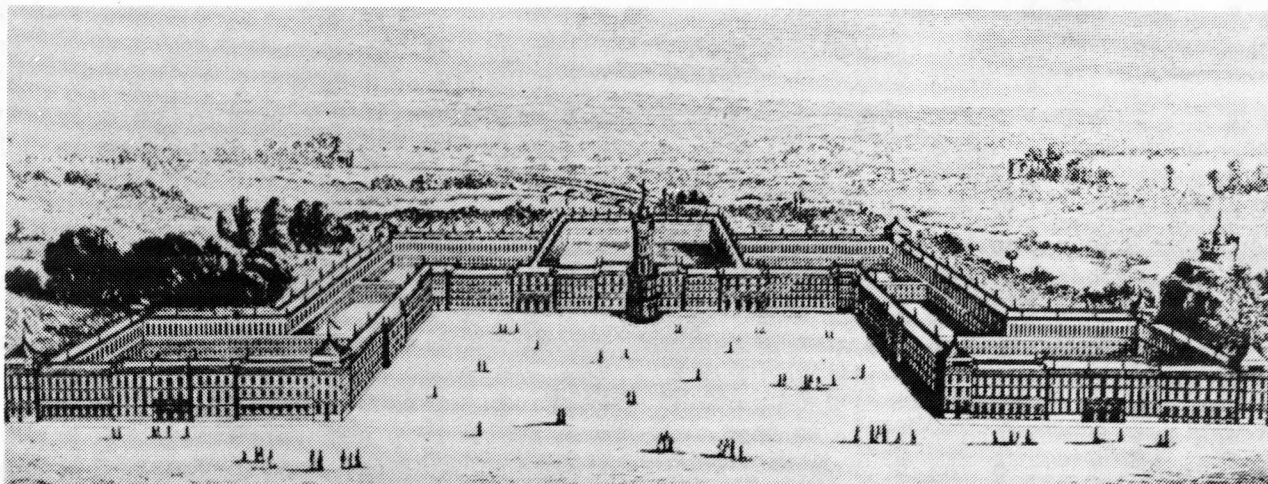
In relatie hiermee kunnen de bedoelingen van Hélène Mercier begrepen worden die zij rond 1890 had met haar Volksgaardeukens (4), en ook de verdergaande, meer structureel vernieuwende voorstellen van de Berlijnse Lily Braun uit 1901 voor een coöperatief opgezet huishouden (5), welke in 1908 tot de oprichting van zogenaamde 'Einküchenhaus'-maatschappijen aanleiding gaven. (6) In het algemeen had de 'Einküchenhaus'-beweging, waar de gemeenschappelijke maaltijdvoorziening centraal stond, als doel "de vrouw de mogelijkheid te geven haar beroep uit te oefenen, en haar voor de dubbele be-

lasting die haar als huisvrouw, na haar beroepsuitoefening te wachten stond, te behoeden". (7) Eerder al waren vanuit de Tuinstadbeweging voorstellen gedaan voor "huishoudelijke coöperaties, met centrale keukens, verwarming en waslokalen". (8)

charles fourier

In het begin van de negentiende eeuw stelde de Fransman Charles Fourier een 'sociétaire orde der dingen' voor die hij Harmonie noemde. (9) In dit landschap bevinden zich 'Falanstères'; architectonische concepten voor woon- en werkgemeenschappen. Steden en dorpen zouden plaats moeten maken voor deze 'Falanstères', zeer uitgebreide woonpaleizen omringd met parken, boomgaarden, velden, akkers, weiden, bossen, kanalen en rivieren. Hierin zouden 1620 à 1800 individuen moeten kunnen wonen en werken: mannen, vrouwen en kinderen. Tussen hen zouden allerlei relaties kunnen bestaan; er zouden geen aparte huishoudens gevormd worden. Iedere bewoner zou aandeelhouder zijn. De bewoners zouden zich in die arbeidstakken groeperen waartoe zij zich aangetrokken zouden voelen. Fourier verwachtte dat 7/8 deel van de mensen zich op land- en akkerbouw zou toeleegen.

Fourier gaf een nauwkeurige beschrijving van zo'n 'woonpaleis', dat drie verdiepingen zou bevatten en waar de bewoners naar ouderdom in waren gegroepeerd. Het bestond uit een groot middenvak met uitspringende zijvleugels. Het middenvak

208 Phalanstère-Entwurf. Reproduktion aus August Bebel, Fourier, 1907

AUGUSTE FOURIER

was bestemd voor eetzaal, beurs, raadszaal, bibliotheek, studiezalen, een tempel, ten behoeve van communicatie een telegraaf en een duivenpost en daarboven een toren met observatorium en een klokkenspel. Dwars door de 'Falanstères' verbond een grote, verwarmde galerij alle ruimten met elkaar. Deze galerij bevond zich op de eerste verdieping en was even hoog als het gebouw. Op de begane grond moesten de keukens zijn en alles wat daarmee samenhang. In de eetzaal op de verschillende verdiepingen, waar in de regel mannen, vrouwen en kinderen afzonderlijk aten, kon het eten van de begane grond door de galerij worden opgehesen. Naast het middenvak bevatte één vleugel de lawaaiige werkplaatsen en de ruimten voor kinderen. In de andere vleugel zou een hotel komen, voor de in groten getale op dit sociale bouwwerk afkomende nieuwsgierigen, compleet met balzalen en dergelijke. (10)

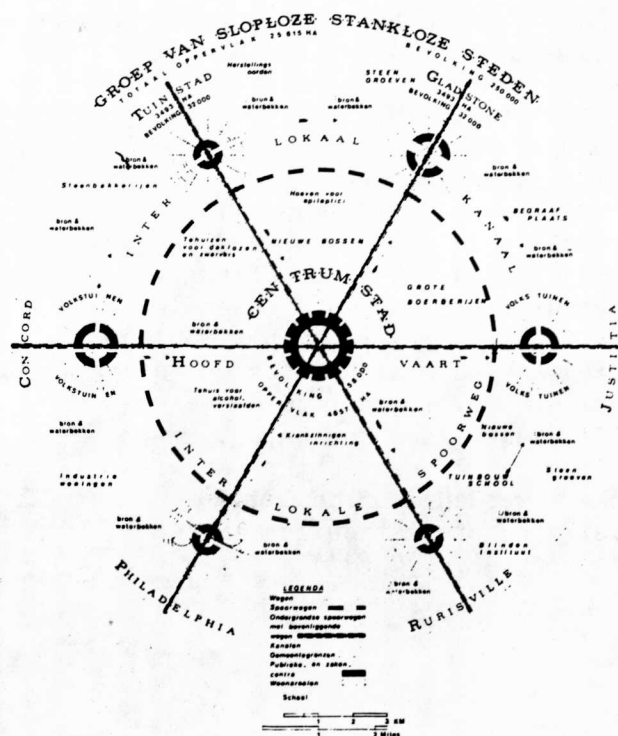
In de ogen van Friedrich Engels was Fourier de eerste die uitsprak, dat in een bepaalde maatschappij de graad van emancipatie van de vrouw de natuurlijke maatstaf voor de algemene emancipatie was. (11) In 'Théorie des quatre mouvements et des destinées générales' uit 1808 stelde Fourier dat "de sociale vooruitgang en de veranderingen in de tijd gepaard gaan met de voortschrijdende emancipatie van de vrouw (...)" . En hij concludeerde dat "de uitbreiding van de

rechten van de vrouw het hoofdbeginsel is van iedere sociale vooruitgang". (12)

Fourier liet zich echter niet in met de machtsstructuur van de maatschappij. (13) Dat heeft er enerzijds toe geleid dat zijn concepten snel gedateerd raakten, maar anderzijds dat ze - hoewel aange-tast door de tijd - lang hun invloed be-hielden. In tegenstelling tot bijvoor-beeld Engels was Fourier politiek dermate onbesmet, dat zijn geschriften nog heel lang door maatschappijhervormers van al-lerlei pluimage als een blauwdruk voor een betere wereld dienden. (14) Met name omdat hij zijn 'sociale ontdekkingen' ook van een ruimtelijk beeld voorzag, zijn veel stedenbouwkundigen en architec-ten door hem in verwarring gebracht en is bij hen de ijdele hoop gewekt dat hun produkten zouden kunnen dienen als pana-cee voor de vele sociale kwalen die het kapitalistische systeem met zich meebrengt.

ebenezer howard

Evenals Fouriers geïllustreerde maat-schappijbeeld was het in 1898 gepubli-ceerde 'Tomorrow: a Peaceful Path to Real Reform' van de Engelsman Ebenezer

Schematische voorstelling van een netwerk van tuinsteden die vooral met spoorwegen met elkaar verbonden waren. Zoals Ebenezer Howard zich dat in 1902 voorstelde.

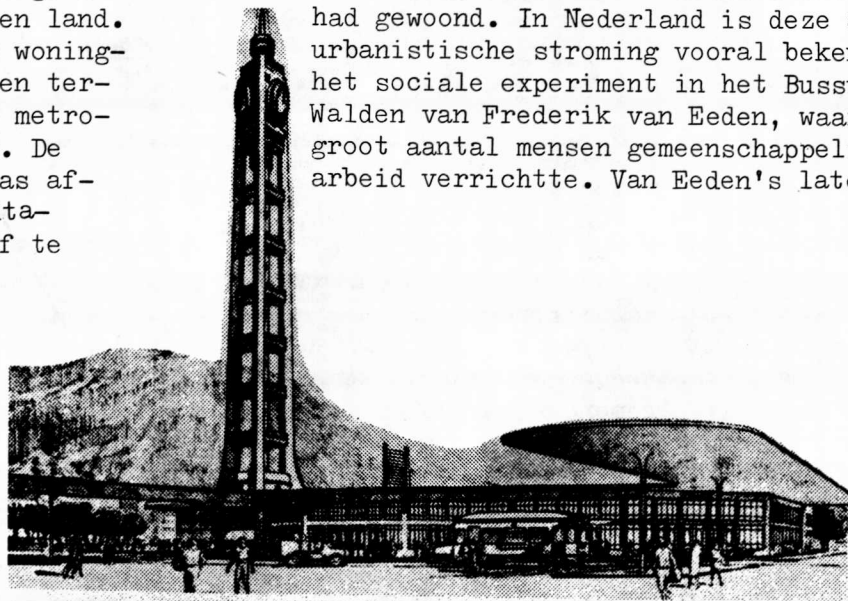
Howard een blauwdruk voor de ordening van een betere wereld. Vier jaar later wijzigde Howard de titel in 'Garden Cities of Tomorrow'. Howards concept berustte op een netwerk van autarkische nederzettingen, waar de produktie gebaseerd zou moeten zijn op de behoeften van die nederzettingen. Zijn toekomstbeeld was gebaseerd op ideeën omtrent "besparing van krachten die vereist waren om in de menselijke behoeften te voorzien". (15)

Evenmin als Fourier wilde Howard zich als architect zien: de vormgeving van zijn 'tuinsteden' gaf hij slechts schematisch aan. En net zoals het de plannen van Fourier verging, werden slechts de schematische, op de ruimtelijke inrichting gebaseerde onderdelen van Howards concept door architecten en stedenbouwkundigen aangegrepen om enkele kapitalistische symptomen te bestrijden en niet meer dan dat. In de handen van het Engelse architectenduo Barry Parker en Raymond Unwin devalueerde de tuinstadgedachte steeds meer tot een louter formele kwestie, terwijl Howards steeds meer van haar oorspronkelijke idealen afgegleden 'International Garden Cities and Town Planning Federation' als promotor hun plannen van een sociaal tintje bleef voorzien. (16)

Deze toekomstbespiegelingen zijn reacties op het ontstaan van de negentiende-eeuwse industriële stad. Friedrich Engels gaf hiervoor in 1873 het volgende politieke programma aan:

"Het woningvraagstuk is dan pas op te lossen als de maatschappelijke revolutie ver genoeg is gevorderd om een begin te maken met de opheffing van de tegenstelling tussen stad en land. (...) Het is absurd om het woningvraagstuk te willen oplossen terwijl men tegelijkertijd de metropolen zou willen handhaven. De metropolen kunnen echter pas afschaffen worden door de kapitalistische produktiewijze af te schaffen. (...)" (17)

Een schets van Tony Garnier voor een 'Cité Industrielle', gemaakt in de jaren 1901-1904.

pre-urbanistische en urbanistische fasen

Françoise Choay heeft in haar studie 'L'Urbanisme en question' (18) enige ordening in de vele stedenbouwkundige voorstellen in de industriële maatschappij trachten aan te brengen. Ze onderscheidt twee fasen in de stedenbouwkundige geschiedenis, de pre-urbanistische en de urbanistische. In de eerste fase zijn de voorstellen afkomstig van niet-specialisten, met name 'sociaal-utopisten' als Fourier en Howard. In de tweede fase van Choay zijn de voorstellen van professionele vakbeoefenaars, met name architecten, afkomstig. In deze beide fasen onderscheidt ze weer verschillende stromingen, de progressieve, de culturele en de anti-urbanistische stroming, ook wel als naturalistisch aangeduid.

In de pre-urbanistische periode rangschikt Choay onder andere de Falanstère van Fourier onder de "progressieve stroming", Howards tuinstad onder de "culturele stroming". Daarnaast is er in die periode ook nog sprake van een anti-urbanistische stroming, waarbij de nadruk wordt gelegd op een exclusief contact met de natuur, ten behoeve van een optimale persoonlijke ontplooiing. De anti-urbanistische stroming herkennen we bij de Amerikaan Henry D. Thoreau, die in 1854 zijn boek *Walden, of een leven in de bossen* (19) publiceerde, nadat hij ruim twee jaar als kluizenaar in een zelfgemaakte hut aan de oever van de Walden-vijver in Concord, Massachusetts had gewoond. In Nederland is deze anti-urbanistische stroming vooral bekend door het sociale experiment in het Bussumse Walden van Frederik van Eeden, waar een groot aantal mensen gemeenschappelijke arbeid verrichtte. Van Eeden's latere

uitspraak dat de mens zelf geestelijk moest veranderen om maatschappelijke hervormingen tot stand te kunnen brengen is tekenend voor het anti-urbanisme. (20) Waar niet een collectief doel wordt gediend neigt een escapistische stroming naar feodalisme; een hang naar de middeleeuwen, die in veel gevallen ook openlijk werd beleden. Het in 1877 door de Engelse estheticus John Ruskin voorgestelde St. George Guild is daar een duidelijk voorbeeld van. (21)

In de huidige, urbanistische periode wordt de 'Cité industrielle', een plan uit 1917 van de Fransman Tony Garnier als eerste uiting gezien van de progressieve stroming. Dit plan oefende invloed uit op een generatie rationele architecten. (22) Ten slotte was het de CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne, de internationale organisatie van moderne - functionalistische - architecten) die dit model ontwikkelde en, vooral door middel van haar congressen, propageerde. De drie vooroorlogse CIAM-congressen over 'De woning voor het bestaansminimum' (CIAM-2, Frankfurt, 1929), 'Het rationele bouwen' (CIAM-3, Brussel, 1930) en 'De functionele stad' (CIAM-4, Athene, 1933) mogen de belangrijkste genoemd worden.

Het laatstgenoemde congres heeft grote invloed gekregen op de westerse stedenbouwkundige praktijk, niet in de laatste plaats omdat de ideeën door haar leden in praktijk werden gebracht, bijvoorbeeld door Ernst May als stedenbouwkundige van Frankfurt am Main en door C. van Eesteren als stedenbouwkundige van Amsterdam. Belangrijke conclusies van CIAM-4 werden door Le Corbusier gepubliceerd en van commentaar voorzien in 'La Charte d'Athènes', door de naar Amerika uitgeweken Spanjaard J.L. Sert 'Can our cities survive?' en in Nederland door de architectengroep 'De 8 en Opbouw' in hun gelijknamige tijdschrift, waarvan in 1935 ter gelegenheid van een stedenbouwkundige tentoonstelling in het Stedelijk Museum in Amsterdam een speciaal nummer verscheen. De belangrijkste punten uit de Nederlandse samenvatting waren:

"De 'functionele stad' moet het mogelijk maken, dat geestelijk en materieel het individuele en maatschappelijke leven in harmonisch verband gebracht worden. (...) De menselijke schaal en de behoeften van de mens zijn uitgangspunten voor de architect op het gebied van de

stedebouw. Uitgaande van de woning in haar gevarieerde met de woonbehoeften overeenkomende verschijning en de overeenkomstige woonwijk, heeft hij de verhoudingen tussen wonen, werken en ontspanning te bepalen en deze ruimtelijk in zijn ontwerpen te ordenen. Om de juiste oplossingen te vinden is het nodig om de technische en economische mogelijkheden telkens weer opnieuw te onderzoeken en is systematische samenwerking met specialisten onontbeerlijk. Alle oplossingen worden door de politieke en economische verhoudingen en zeker niet het minst door de gezindheid ten opzichte van de architectuur ten zeerste beïnvloed."

In het laatste punt van de samenvatting stuitte men op het verbrokkelde grondbezit.

"Dit feit is een van de moeilijkste problemen van de hedendaagse stedenbouw. De verhoudingen in het grondbezit moeten daarom zo geregeld worden, dat zij aan de vervulling van de in het bovenstaande geformuleerde levenseisen der inwoners niet in de weg staan." (23)

In de culturele stroming scharen zich in de urbanistische periode de uitwerkingen van de tuinstadgedachte, zich veelvuldig beroepend op de middeleeuwse stad, beïnvloed door de Oostenrijker Camillo Sitte met zijn in 1889 gepubliceerde 'Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen'. Sitte reageerde hiermee op de fantasieloze rasterpatronen van de industriële stad en reikte uitsluitend ten aanzien van de beleving van de stad voorbeelden aan die afkomstig waren van de middeleeuwse steden. Hij wees op de groepering van de gebouwen, de hiërarchische ordening van de belangrijke gebouwen in relatie met pleinen en het perspectief. Deze hang naar de schilderachtige middeleeuwse steden treffen we eveneens aan bij de tuinstadbeweging. Invloed van Sitte op een van de belangrijkste tuinstadarchitecten Raymond Unwin, zien we in diens 'Townplanning in Practice' uit 1909, in welk boek het, evenals in Sittes werk, voornamelijk om vorm gaat, aan de hand van vele voorbeeldmodellen.

De anti-urbanistische stroming wordt in haar specialistische vorm in Choay's analyse het naturalistische model genoemd. Hiervoor figureert in sterke mate het plan 'Broadacre City' uit 1935 van de Amerikaanse architect Frank Lloyd Wright.

Hier had ieder gezin de beschikking over minimaal 1 acre (=4050 vierkante meter). De schaal van de hele stad impliceert dat niet alleen landbouw en veeteelt, maar ook particulier eigendom en particulier autogebruik vooropstonden. Broadacre City kenmerkte zich door een mengeling van vestigingen van fabrieken en modelboerderijen en een diversiteit aan woonhuisjes en huizen en enkele woontorens. Het plan kan worden opgevat als een nogal opgeschroefd protest tegen de overvolle en verstikkende metropolen. Enigerlei vorm van collectivisatie is in dit plan, met een zeer lage woondichtheid, niet te vinden, en bovendien praktisch onmogelijk vanwege de grote afstanden tussen de woonhuizen. In zijn autobiografie zag F.L. Wright het ontvluchten van de helse stad en het bespoedigen van de triomf van de mens over de machine, als het meest werkelijke probleem waar de architect zich voor geplaatst zag. (24)

rationeel versus traditioneel

In Choay's onderscheid tussen de progressieve stroming en de culturele komt de tweedeling moderne - in het kader van dit stuk beter te betitelen als 'rationeel' - versus traditionele architectuur en stedenbouw naar voren. In het licht van emancipatie en collectivisatie is alleen de progressieve stroming van betekenis. Desondanks lijken in de praktijk de verschillende categorieën niet altijd ver van elkaar te liggen; vooral daar waar de maatschappelijke bedoelingen zich nog maar nauwelijks manifesteren en het tenslotte alleen maar om de gebouwde omgeving gaat.

De rationele stedenbouw verwees in ieder geval naar de nieuwste ontwikkelingen, zoals in de industrie waar de lopende band zijn intrede had gedaan, en keerde de oude, logge steden de rug toe. Maar ook de traditionele stedenbouw wendde zich van de 19de-eeuwse industriële 'gezwollen' af. Een mengvorm zien we ten slotte in het type dat wel als 'Siedlung' wordt betiteld; geen anti-industriële tuinstad, maar door haar uiteindelijke afhankelijkheid van de bestaande steden evenmin een nieuwe onafhankelijke rationele stad.

In het Rapport van de Commissie ter bestudering van de bouw ener Tuinstad, of van tuindorpen in de omgeving van Amsterdam, dat in 1929 verscheen,

moest bij voordracht van Burgemeester en Wethouders van 30 maart 1923 onder meer aandacht besteed worden aan nieuwe gedachten ten opzichte van de volkshuisvesting, in verband met de uitbreiding der steden. Zij hadden zich de vraag gesteld

"(...) of een stad, welke haar inwoners bij honderdduizenden of miljoenen telt, niet te groot is, om nog een gezond leven te kunnen leiden. (...) Hoe kon men zonder de voordelen van de grote stad te verliezen in de volkshuisvesting meer van de elementen van het landelijk wonen brengen?"

De oplossing werd door de zeer veel leden tellende commissie gezocht in decentralisatie, en wel door middel van het type van de 'Siedlung'. Om spraakverwarring te vermijden werden de volgende hoofdbegrippen gedefinieerd: de tuiniijk, de tuinvorstad, de voorstad-tuindorp, de losse tuinstad, het losse tuindorp, de satelliet-tuinstad ofwel satellietstad, het satelliet-(tuin-)dorp, forensentuinstad of slaaptuinstad en ten slotte het forensentuindorp of slaaptuindorp. (25)

Het conflict tussen de oude en nieuwe stedenbouwkundige uitgangspunten bleef door een wiffelende politieke houding gehandhaafd. De architect Van Loghem zag het in 1932 als volgt:

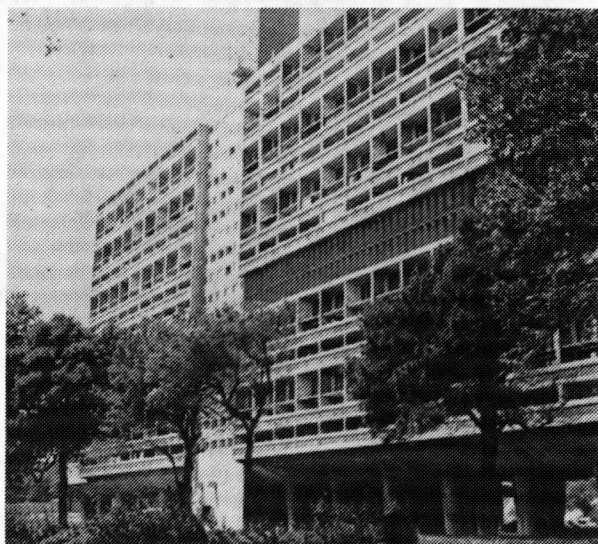
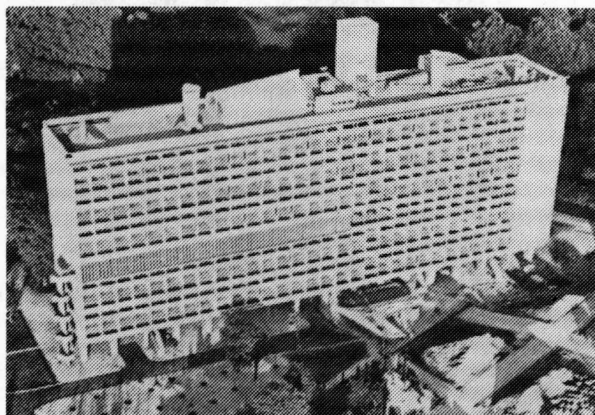
"Onze steden zijn nog altijd uitingen van gecentraliseerde macht en streven derhalve naar cityvorming, terwijl de nieuwe stad geheel het beeld van de arbeid zal moeten dragen".

Vooraf in de discussies over stedenbouw in het Rusland van na de revolutie tekende zich een tweedeling af op het terrein van de rationele stedenbouw. Men maakte onderscheid tussen 'urbanisme' en 'de-urbanisme'. De urbanisten waren van mening dat nieuwe steden op basis van de overwonnen klassentegenstelling gebouwd moesten worden. Deze nieuwe steden moesten samengesteld worden met collectieve woongebouwen, met individuele wooncellen en uitgebreide collectieve voorzieningen. (26) De stad werd hier beschouwd als een 'sociale condensator' voor de Nieuwe Mens die zijn tijd nu eens zou besteden aan werken, studeren of culturele manifestaties, en dan weer aan de kinderen of aan sport. De architect

T. Kuzmin verwoordt in 1928 welke rol het gezin nog zou moeten spelen in de 'sociale condensatoren':

"Het proletariaat moet onverwijld beginnen met de vernietiging van het gezin als orgaan van onderdrukking en uitbuiting." (27)

Tegenover de urbanisten stelden zich de de-urbanisten die eveneens een sociale stad beoogden, maar dan een die zich over een groot territorium zou uitstrekken, en waar de hele produktiecyclus zich - zowel op agrarisch als industrieel niveau - zou organiseren. Het contact met de natuur zou hier voor ieder individu optimaal moeten zijn. En doordat de Russische de-urbanisten, waartoe Ginsburg, Barstsch, Wladimirow en Pasternak behoorden met hun plannen voor een 'Groene Stad' de mogelijkheid zagen dat de industriële centra zich overal in het land zouden kunnen vestigen, meenden zij te kunnen voldoen aan Engels' politieke

Een 'Unité d'Habitation' in Marseilles, ontworpen door Le Corbusier en uitgevoerd in de jaren 1947-1953.

programmapunt van opheffing van het verschil tussen stad en land.

Uiteindelijk is echter de toepassing van ideeën uit de politiek nog zeer bezielde pre-urbanistische periode, in de urbanistische periode nauwelijks het ontwerpstadium te boven gekomen. Van de Russische voorbeelden is als enige het collectieve woongebouw voor de employés van het Volkscommissariaat voor Financiën - het Domnarkomfin in Moskou van de architect Moissei Ginsburg uit 1928-'29 - gerealiseerd.

Het Domnarkomfin had belangrijke invloed ondergaan van Le Corbusier, die ten tijde van de bouw ervan eveneens in Moskou was, waar hij de bouw leidde van het Centrale Administratiegebouw van de Sowjet coöperaties (Centrosojus). Een ander, inmiddels klassiek voorbeeld is het Casa Bloc-project van de architectengroep GATCPAC in Barcelona uit 1934-'36. GATCPAC stond onder leiding van J.L. Sert, en samen met de door hem geïnviteerde Le Corbusier was door deze groep in 1934 ten zuiden van Barcelona een 'vrijetijdsstad' ontworpen volgens de uitkomsten van het vierde CIAM-congres in Athene. De invloed van Le Corbusier op het Casa Bloc-project - dat in opdracht van de Catalaanse regering gebouwd werd - is onmiskenbaar. De 'Unités d'Habitation' van Le Corbusier, die pas na de Tweede Wereldoorlog werden gerealiseerd, zijn het bekendst geworden. Deze nog steeds experimentele collectieve woongebouwen zijn in Marseille (1947-1953), Nantes-Rezé (1953-1955), Berlijn (1956-1958), Briay en Fôret (1957) en Firminy (1967) in verschillende varianten tot stand gebracht.

taylers 'wetenschappelijke bedrijfsvoering'

In hoeverre het urbanisme - denkend aan de openingszin van Françoise Choay: "De industriële maatschappij is urbaan" - een produkt is van de industriële maatschappij toont de invloed die het vanaf de jaren dertig ondergaat van de in de Verenigde Staten door Frederic Winslow Taylor ontwikkelde 'wetenschappelijke bedrijfsvoering'. Arbeidsbesparing, rationalisatie, verbetering van transportsystemen en standaardisatie - kortom, alle bedrijfsorganisatorische factoren van dit zogeheten Taylor-systeem drongen rond 1930 niet alleen door in de produktieve sfeer, maar eveneens in die van de reproductie; massaal en uniform. Enerzijds,

bij wijze van spreken, de lopende band, anderzijds de rationeel opgezette massawoningbouw.

De analyses en conclusies naar aanleiding van de waarnemingen van de Amerikaan Frederic Winslow Taylor in de bedrijven van de Bethlehem Steel Company, waar hij zich tot ingenieur had opgewerkt, werden in 1911 in het invloedrijk geworden 'Principles of Scientific Management' gepubliceerd. (28) De hierin gepropageerde normalisatie, functionele taakverdeling, verticale bedrijfsconcentratie (trusts) en het optimaal benutten van arbeidskracht, welke door de lopende band optimaal bereikt zou worden, kregen grote invloed op de organisatie van de productiecyclus. In kapitalistische kringen beperkte het Taylor-systeem zich aanvankelijk tot de produktieve sfeer. Het succes bleek over de hele politieke linie groot toen Henry Ford in 1913 de lopende band invoerde en een jaar later de werkdag op acht uur bracht bij een werkweek van 48 uur en een minimumloon van \$5 per dag vaststelde. (29)

De principes van Taylor en Ford ten aanzien van een rationele bedrijfsvoering mochten zich zelfs in sociaal-democratische en socialistische kringen op belangstelling verheugen. Waar de sociaal-democratische, en derhalve als democratisch-kapitalistische of reformistische gebrandmerkte belangstelling was gegrondvest op de opvatting dat waar het kapitalisme zich door rationalisatie zou herstellen, de werkloosheid zou afnemen en op den duur alle sociale misstanden (30), waren Fordistische en Tayloristische sympathieën in de Sowjet-Unie gebaseerd op de efficiënte en rationele toepassing van grondstoffen en arbeidskracht en verondersteld zich uit te strekken over de totale productiecyclus.

In het tijdschrift SA - van de in 1925 opgerichte Organisatie van Moderne Architecten (OSA) - verklaarde de architect Moissei Ginsburg in 1927 het constructivisme als volgt:

"Geen enkel element, geen onderdeel van het plan van de architect is spontaan ontstaan. Alles kan verklaard worden door de functionele rechtvaardiging van doelmatigheid." En:

"Het doel, dat meestal met een enkel woord- fabriek, (arbeiders-)club, woonhuis enz. - wordt aangeduid, moet na nauwkeurige analyse worden omlijnd en door de architect in een systeem van duidelijke levens (= reproductie) en

productieprocessen worden gebracht." Ten slotte zou een beeld van het productieproces verkregen kunnen worden door "zonder meer" een bewegingsdiagram te tekenen...

"Een bewegingsdiagram en een inrichtingsschema die net zo zorgvuldig als Henry Ford dat deed zijn uitgewerkt geven in feite een wetenschappelijk beeld van het productieproces." (31)

Kenmerkend is eveneens de publikatie uit 1930 van 'Sotsgorod (De Sociale Stad); het vraagstuk van de bouw van nieuwe steden', door Ginsburgs geestverwante politicus Nicolai A. Miliutin - Minister van Financiën van de Russische Sowjetstaat van 1924-1929, onder wiens patronaat het Domnarkomfin tot stand kwam. Miliutins belangstelling voor het lopende-bandsysteem kwam ook naar voren in zijn voorstellen voor sociale steden, die zich even lineair en rationeel zouden moeten ontwikkelen. De publikatie van 'Sotsgorod' viel samen met of was wellicht veroorzaakt door de bouw van de fabriek voor Fordson-tractoren in Tractorstoi bij Stalingrad, waar voor de eerste keer het lopende-bandsysteem in de Sowjet-Unie werd toegepast. (32).

Het nieuwe geluid van het Taylor-systeem klonk vooral na de Eerste Wereldoorlog door in Duitsland bij monde van de dichter en denker Walther Rathenau, die als zoon van de oprichter van de Deutsche Edison Gesellschaft na de fusie in 1899 met Siemens, was opgenomen in de directie van de AEG-trust. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was hij aangesteld als beheerder van de grondstoffen, in welke periode hij het Taylor-systeem toepaste op het staatsbedrijf. Zijn toenmalig ontwikkelde maatschappijinrichting 'Die Neue Wirtschaft' (33) werd in 1919 in het Nederlands vertaald en ingeleid door de sociaal-democratische politicus dr. ir. Theo van der Waerden, die in 1916 zijn bundel 'Het Taylor-stelsel' al onder de aandacht had gebracht. (34)

In de inleiding van 'Op Nieuwe Banen' wordt volgens Van der Waerden, die aankondigt het niet op alle punten eens te zijn met Rathenau, in Rathenau's nieuwe kijk op de economie "de verspilling in de huidige maatschappij blootgelegd, en wordt een mogelijkheid van een grenzeloos op te voeren productie bij een rationeler organisatie aangetoond".

Een sociaal-democratische visie zal Van der Waerden tijdens een voordracht van de wintercursus 1926-1927 aan de Handels-Hogeschool te Rotterdam verwoorden. Tijdens deze voordracht werd weer met behulp van Walter Rathenau ("Onze maatschappij verhoudt zich tot een kosmos, tot een geordend organisme als heidestruiken tot een bos, als een negerdorp tot een Europese stad(...)) (35) de verspilling van het kapitalistische stelsel onder de loep genomen:

"De schitterende besparingen en kostprijsverlagingen onzer ingenieurs in de fabrieken worden toegeworpen aan dat moeras waarin zij spoorloos verzinken." (36)

Nu was één van de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog dat grote nadruk gelegd moest worden op verhoging van de produktie door rationalisatie en tevens, zo stelde Van der Waerden vast, dat er sprake was van een vaste wil om deze ten goede van iedereen te laten komen. De hoopgevende gedachte was vervolgens dat een zodanige stroomlijning het kapitalistische stelsel zou rijpen en vanzelf tot socialisatie zou leiden. Zo was het 'de geniale idee' van de verticale bedrijfsconcentratie, de trustvorming, die de toenemende mogelijkheid van socialisatie aantoonde. Rationalisatie en socialisatie lagen dus in elkaars 'natuurlijke' verlengde, zoals Van der Waerden het brengen van de grond en alle produktiemiddelen aan de gemeenschap als een 'natuurlijk-maatschappelijk gebeuren' zag. (37) Een zelfde natuurlijk-maatschappelijk gebeuren overigens, dat Henry Ford aan zijn systeem ten grondslag dacht te leggen.

Het stuitende, en door Charly Chaplin in 'Modern Times' aan de kaak gestelde onmenselijke aspect van het Taylorisme, berustte in wezen op het privébezit, dat het kapitalisme kenmerkt. Met behulp van twee nieuwe vindingen, de stopwatch en de cinematografie hadden Taylor's medewerkers Sanford E. Thompson, H.L. Gault en Frank G. Gilbreth en diens vrouw zijn tijd- en bewegingsstudies nog verfijnd. (38) In de film 'Modern Times' uit 1935 toont een lachwekkende scène met een robot die een aan de lopende band staande

arbeider van eten moet voorzien, hoever rationalisme door zou willen dringen in de reproductieve sfeer. Waar het om winstbejag gaat raakt het menselijke aspect in de vergetelheid, ook al hamerde, in dit geval, Henry Ford nog zo veelvuldig op de rechtvaardigheid van een bedrijf winsten te maken omdat deze "voor de huisgezinnen, die van een onderneming afhankelijk zijn, een vaste zekerheid scheppen (...)" (39) Tamelijk naïef is Rathenau's beroep op "zedelijkheid en verantwoordelijkheidsgevoel in dienst van de gemeenschap", als hij zijn nieuw economisch stelsel - alhoewel niet ongebreideld - grondvest op privébezit. (40) In dezelfde zin mag Wibaut's conclusie begrepen worden naar aanleiding van de - overigens mislukte - Geneefse Europese Conferentie van de Volkenbond in 1927, dat trusts en kartels door rationele organisatie te verbeteren zouden zijn. Onder controle van een gemeenschapsorgaan, zoals bijvoorbeeld de Volkenbond, dacht Wibaut, zou deze verbeterde produktie in dienst gesteld kunnen worden "van het verbruikersbelang in dienst van de mensheid". (41)

de minimumwoning

De invloed ten slotte op de volkshuisvestingspolitiek in Europa tussen 1920 en 1930 was overwegend afkomstig uit links-intellectuele hoek en politieke en vakbondsorganisaties, die Fordistische en Tayloristische theorieën ten grondslag wilden leggen aan de socialistische praktijk. (42) Deze resulteerde, dankzij de bereidheid van de na de Eerste Wereldoorlog aan de macht gekomen democratische bestuursorganen, in een overwegende rationalisatie van alleen de woningbouw en dan nog uitsluitend op het vlak van de stedelijke uitbreiding. De beperktheid van deze volkshuisvestingspolitiek lijkt dus aanwezig in het op niets gefundeerde socialistische vertrouwen in rationalisatie. Die zal ook onder meer blijken als op den duur tussen Wibaut en de in Frankfurt am Main praktizerende architect Ernst May een discussie ontbrandt over een vrucht van de rationalisatie, de minimumwoning. (43) Siegfried Giedion voorziet in 1929 zijn pamflettistische "Befreites Wohnen" met een onderschrift van Henry Ford. Het zijn enkele regels uit een interview uit datzelfde jaar waarin hij zijn visie op de woningbouw als volgt uiteenzette:

"Het woningtype zal net zo snel veranderen

als de mode dat te zien gaf; ook de huishouding zal drastische veranderingen ondergaan. Het is lange tijd zo geweest, maar nu zal de vooruitgang snelle passen maken. Een ontwikkeling van het woningtype was tot nu toe niet mogelijk omdat de woonhuizen zo massief waren gebouwd dat men er niets aan kon veranderen".(44)

Met instemming werd in links-intellectuele kringen in Nederland gereageerd op de Fordistische sympathieën in de Sowjet-Unie tijdens de industriële opbouw. "Fordisatsiia" was in de jaren twintig een in zwang zijnd begrip voor een aanpak van industriële programma's tot en met een methode van studeren.(45)

In "Verzamelde artikelen over Kultuur en Wetenschap in het nieuwe Rusland" uit 1928 pleit het vooraanstaande partijlid van de toenmalige CPH en stichter van "Autonome Industriële Kolonie Kuzbas" in Siberië ir. S.J. Rutgers in zijn bijdrage - "Tien jaar proletarische leiding in de industrie" - uitdrukkelijk voor de "wetenschappelijke bedrijfsvoering van Ford en Taylor op socialistische grondslag, omdat in Amerika tenslotte een werkelijk rationeel bedrijf zuiver gebaseerd is op een minimum van energie-uitgaven, ten gevolge waarvan winstbeginsel onbereikbaar is".(46)

In het hoofdstuk "Monumentalisme en Machinisme", dat hij een jaar eerder publiceerde in Elzeviers Maandschrift, schrijft dr. Jan Romein zonder aarzeling dat de "collectieve mens zich zonder monumentalisme niet kan uiten en zonder machinisme niet kan leven". En voorts dat "De verheerlijking in Sowjet-Rusland voor de machine juist in die jaren zou aantonen, dat deze niet dient, zoals in Amerika en West-Europa, als economisch instrument"

en "tot vloek voor de velen die tot een aanhangsel van haar werden, maar tot een zegen voor allen, in wier dienst zij is gesteld. Hier pas, om zo te zeggen, aan haar waarlijk maatschappelijke functie toe is".(47)

Bepaald ondubbelzinnig was destijds het verzet van anarcho-syndicalistische zijde tegen wat zij het "staatssocialisme" noemden.(48) Het was Arthur Lehning die in 1930 - aan de hand van de voor die tijd zeer complete studie over de

maatschappelijke aanvaarding van het Taylor-systeem van Mr. Clara Meyer-Wichmann in haar boek "Mens en Maatschappij" uit 1923 - wijst op alle tekorten van het gerationaliseerde produktieproces ("Met het beginsel van Ford: 'vijf tot zes dagen slaaf, twee dagen mens' wordt Fourier's woord, van reeds meer dan een eeuw geleden, dat de fabriek een industrieel bagno is, tot een realiteit")(49)

en de "vicieuze cirkel van technische rationalisatie en concentratie van kapitaal, massificatie en zinloze overproduktie".

Hij weerlegt de idee "dat al de vormen der huidige rationalisatie, op zich zelf ook maar iets met het socialisme te doen hebben of een kenmerk zouden zijn voor een socialistische ontwikkeling der maatschappij; alsof industrialisatie en 'amerikanisatie' op zich zelf iets met het socialisme te maken hebben.(50)

De sociaaldemocratie bleek echter bereid tot een handreiking aan het kapitalisme. Van der Waerden zei het al: "Van een sociaaldemocratisch politiek systeem kan echter mijns inziens niet gesproken worden, hoogstens van een democratisch systeem(...)" met een "bereidverklaring in een democratische concentratie verantwoordelijkheid voor het Staatsbestuur te aanvaarden(...)." (51)

Er is weinig fantasie voor nodig om hier, waar geen duidelijke uitspraak wordt gedaan over het afschaffen van het privébezit, een handreiking te zien naar een 'democratisch kapitalisme', en wel gebaseerd op het goede vertrouwen dat de kapitalistische bedrijfsorganisatie op 'natuurlijke wijze'(volgens Van der Waerden) of door controle van gemeenschapsorganen (volgens Wibaut) zich zal socialiseren.

Deze politieke realiteit bracht in de jaren twintig en het begin van de jaren dertig de urbane- en de-urbane minimumwoning als belangrijkste volkshuisvestingscategorie voort. Met deze vorm van massale woningbouw werd in deze jaren een mogelijke politieke keus tot het afschaffen van de kapitalistische produktiewijze en het privébezit, uit de weg gegaan. De minimumwoning was ontdaan van de oorspronkelijke collectieve voorzieningen; het individuele huishouden werd gerationaliseerd, ge-

Uit: *How to live in a flat*, W. Heath Robinson en K. R. G. Browne, Londen, 1936. Eén van de vele prenten waarmee de tekenaar Robinson de draak stak met de minimale resultaten van de rationalisatie op het terrein van de woningbouw.

normaliseerd, gestandaardiseerd en voorzien van uitgekiende plattegronden, met een arbeidsbesparend doorgeefluik tussen de kamer en de rationele keuken. Het huishouden werd niet vermaatschappelijk; de keuken moest de 'werkplaats van de vrouw' zijn.

De in de Weimar Republiek op het terrein van de volkshuisvesting opererende architect Bruno Taut zei het in zijn aan alle vrouwen opgedragen boekje 'Die Neue Wohnung' al zo vleidend:

"De begrippen individualisme en collectivisme maken plaats voor een hogere eenheid, de natuurlijke en waarachtige eenheid van man en vrouw(...). Zo wordt de vrouw tenslotte zowel de creatieve geest in huis als het scheppend vermogen in het huishouden, en kan nu positief en blijgemoed worden gezegd: de architect wikt, de huisvrouw beschikt."

Onder het mom van emancipatie en van bevrijding van de vrouw, wordt de vrouw met een verwijzing naar het hogere door een vooruitstrevend architect haar plaats gewezen. Met de meest edele motieven worden pogingen om door middel van collectivisatie en coöperatie tot een reorganisatie van de maatschappelijke verhoudingen te komen in de kiem gesmoord. Het heeft er alle schijn van dat de opvattingen over de vrouw als stut van de man, of hoe

mooi haar taak ten aanzien van de gezins-huishouding ook gesteld kan worden, het antwoord in zich bergt op de vraag waarom de sociale stedenbouw moest verschrompelen tot de neutrale en bureaucratische volkshuisvesting van nu.

Het is in deze zin te begrijpen dat zowel de nederzettingen op tuinstadachtige grondslag, als de Unités d'Habitation na een weliswaar hoopvolle start een nogal kunstmatig karakter hebben gekregen. Beide gaan uit van een systeem van landhervorming, beide onderscheiden zich van de kapitalistische industriële stad door - in het algemeen - de aandacht die er bestaat voor collectieve voorzieningen en beide typen zouden ten slotte van sociaal-economische en politieke steun verstoken blijven.

noten

1. G.S.Buizer-Brussé en G.J.Casimir, 'Emancipatie: doodsteek of injectie voor het huishoudkunde-onderwijs', in: Vakblad voor huishoudkunde, jrg.1, no.2, december 1979, pp. 43-56.
2. Le Corbusier en Pierre Jeanneret, 'Analyses des éléments fondamentaux du problème de la maison minimum', in: M.Steinmann, CIAM-Dokumente 1928-1938; Basel/Stuttgart, 1979, pp. 60-63.
3. F.Engels, De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat; Ned. vert.naar de vierde door Engels gemaakte uitgave uit 1891, Amsterdam 1976, p. 94.
4. H.Mercier, Verbonden Schakels. Amsterdam, 1888.
5. L.Braun, Die Frauenfrage, Ihre Geschichtliche Entwicklung und Wirtschaftliche Seite. Leipzig, 1901.
6. E.Mühlestein, 'Kollektives Wohnen, gestern und heute/L'habitat collectif hier et aujourd'hui. Neue Wohnformen für die Industriegesellschaft 1930-1975, in: Architese, 14 (1975), p. 5.
K.Hartmann, Deutsche Gartenstadtbewegung, Kulturpolitik und Gesellschaftsreform. München, 1976, pp. 37-38.
G.Stahl, Von der Hauswirtschaft zum Haushalt. (zie noot 7), p. 93.
7. Wem Gehört die Welt- Kunst und Gesellschaft in der Weimar Republik; ed. Die Neue Gesellschaft für Bildende Kunst, Berlin, 1977: bijdrage G.Stahl, 'Von der Hauswirtschaft zum Haushalt oder wie man vom Haus zur Wohnung kommt. Die Ökonomie

- des ganzen Hauses und die Ökonomisierung der Hausfrau', pp. 93-94.
8. K.Hartmann, Gartenstadtbewegung, pp. 38-138. E.Howard, Garden cities of Tomorrow. London, 1902. Herdruk 1947, 1965 en 1970, pp. 138-150. H.Kampffmeyer, Die Gartenstadtbewegung. Leipzig, 1901.
 9. C.Fourier, Théories des quatres mouvements et des destinées générales, Prospectes et annonce de la découverte. Lyon, 1808.
 10. C.Fourier, Oeuvres complètes, Tome IV, Paris, 1841, pp. 427 ev.
 11. F.Engels, De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap. Nijmegen, 1974, p. 42. Eerste druk 1892.
 12. H.P.C. Quack, De Socialisten. Personen en Stelsels, dl. 2. Amsterdam, 1911, pp. 131. "In het algemeen neemt Fourier aan dat een natie des te beter is, naarmate de vrouw meer vrijheid geniet en dat de toestand der vrouw de ware maatstaf voor den vooruitgang is."
 13. C. Fourier, Oeuvres, Tomes II-V ('Théories de l'Unité universelle'). Paris, 1841.
 14. Idem, Tomes II, pp. 55 e.v. H.P.G. Quack, Socialisten, pp. 170 e.v.
 15. P. Kropotkin, Van Veld, Fabriek en Werkplaats of Nijverheid in verband tot landbouw en hersenarbeid vereenigd met handenarbeid. Amsterdam, 1901, pp. X.
 16. W.L. Creese, The Search for Environment. The Garden Cities before and after. New Haven, London, 1966, Hoofdstuk 7, 'Unwin and Parker'. Illustratief is de openingszin van deze paragraaf: "William Morris and Ebenezer Howard had the dreams. Parker and Unwin in the next generation helped them to come true".
 17. F. Engels, Over het woningvraagstuk. Oorspr."Zur Wohnungsfrage". Nijmegen, 1970, pp. 56-57. Zie ook voordracht van Hannes Meyer uit 1931 over het ombouwen van een feodale stad tot een socialistische stad. Catalogus, Parijs/Berlin 1900-1933. Paris, 1978.
 18. F. Choay, L'Urbanisme. Utopies et réalités. Une anthologie. Paris, 1965.
 19. H.D. Thoreau, Walden, of een leven in de bossen. Oorspr."Walden or life in the Woods". Bussum, 1902, p. 68. "De beschaving heeft wel paleizen opgericht, maar het was niet zo eenvoudig edellieden en koningen te scheppen. En als het doel van de beschaving niet hoger gesteld is dan dat van de wilde, als de mens het grootste deel van zijn leven slechts bezig is met het zeker stellen van de eerste levensbehoeften en wat gemakken, waarom zou hij dan een betere woning moeten hebben dan de wilde?"
 20. J.M. Welcker, Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914. Amsterdam, 1978. Hoofdstuk III, 'Walden 1898-1907. De geschiedenis van een alternatieve gemeenschap'.
 21. R. Kreemers, John Ruskin. Zijn Leven en zijn Werken. Zijn opvoedkundigen Beginselen en Zijn Invloed met Een algemeen bijgewerkte Bibliographie. Oisterwijk, z.j., pp. 23-24. "Ruskin verkondigde niet alleen zijn sociale leerstellingen, doch trachte ze ook toe te passen. De stichting van 'St. George's Guild' hield gelijken tred met de verschijning van dit werk (Fors Clavigera, 1871-1884). Van deze Company, na 1877 gemeenlijk 'Guild' genoemd, waren school en opvoeding een wezenlijk bestanddeel. Zodoende vormt 'Fors' a.h.w. een synthese van Ruskin's elders ook wel gegeven, doch hier dan herhaalde opvoedkundige beginselen. Hobson, Clarke, e.a. vergelijken deze gilde, die een sociale utopie was, graag met een droombeeld van Dante, Plato, More of Rousseau. We zouden er nog het fiasco van Van Eeden met Walden kunnen aan toe voegen. Jaren lang had Ruskin de volgende groote economische en morele waarheden verkondigd: 1. Geen beschaving is mogelijk zonder praktische godsdienst. 2. Geen voorspoed zonder akkerbouw. 3. Geen geluk zonder eerlijkheid en waarheid. Al verdween de gilde, de nu nog bestaande 'Home arts and Industries Association' wijst nog telken jare met fierheid op de vruchten van Ruskin's werk. Hij gaf immers den stoot aan de handweverij, de houtsnijkunst en de andere vakken van huiselijke kunst". Zie ook noot 20, p. 491, noot 34, p. 628. J. Ruskin, Fors Clavigera, Letters to Workers and Labourers of Great Britain (1871-1887). Van Eeden las deze bundels in 1898.
 22. F. Choay, L'Urbanisme, p. 7.
 23. De 8 en Opbouw, tweewekelijkse uit-

- gave van de architectenverenigingen 'De 8' en 'De Opbouw' 1935, nrs. 11/12.
24. F. Lloyd Wright, An Authobiography. London/New York/Toronto, 1932, pp. 324-325.
 25. Rapport van de Commissie ter bestudeering van het vraagstuk van den bouw eener Tuinstad of van tuindorpen in de omgeving van Amsterdam. Amsterdam, 1929, pp. 10-11.
 26. A. Kopp, Town and Revolution. Soviet Architecture and City Planning 1917-1935. New York, 1970.
 27. Citaat uit: S. van Moos, "Wohnkollektiv, Hospiz und Dampfer", in: Architese, 12, pp. 30-41.
 28. F. Winslow Taylor, The Principles of Scientific Management. 1911. Ned. vert. door H.J. Hendriks, Eindhoven, 1913.
 29. J. Romein, Op het breukvlak van twee eeuwen. Amsterdam, 1976, p.375.
H. Ford, i.s.m. S. Crawther, My Life and Work. New York, 1922, pp. 81/126.
 30. A. Müller Lehning, Rationalisatie en de 6-urige arbeidsdag. Referaat gehouden op het 5de congres van het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond. Amsterdam, 1930, p. 8.
A. Müller Lehning, De Arbeid Vrij. Amsterdam, 1976, p. 61.
 31. Citaat van M. Ginsburg uit "De Doelstelling van de moderne architectuur", in: Sovremennaja Architektura, 1 (1927), p. 4.
 32. N.A. Miliutin, Sotsgorod. The Problem of Building Socialist Cities. Eng. vert. van de oorspr. Russische uitgave van 1930. Cambridge, Massachusets/London, 1974, pp. 21-39.
 33. W. Rathenau, Die Neue Wirtschaft. Berlin, 1918.
 34. W. Rathenau, Op Nieuwe Banen. Ned. vert. van Die Neue Wirtschaft door T. van der Waerden.
Van Van der Waerden verscheen o.a.: Geschooldheid en Techniek. Amsterdam, 1911.
Het Taylorstelsel. Amsterdam, 1916.
Over Rationalisatie. Amsterdam, 1930.
 35. T. van der Waerden, "Beginsel en praktijk der sociaal-demokratie in verband met staat en maatschappij", in: Principiële Staatskunde. Katholicisme, socialisme, liberalisme. Rotterdam, 1931, p. 58.
 36. Idem, p. 59.
 37. Idem, p. 66.
 38. J. Romein, Breukvlak, p. 375.
T. van der Waerden, Het Taylorstelsel, p. 41.
 39. H. Ford, My Life, 163.
 40. W. Rathenau, Banen, p. 22.
 41. F.M. Wibaut, Toezicht op Trusts en Kartels. Amsterdam, 1928, p. 94.
 42. G. Stahl, Hauswirtschaft, p. 97.
"De rationalisatie van de woningbouw was tijdens de volkshuisvestingspolitiek van de Weimar Republiek daarom van belang, omdat ze niet op particulier niveau maar op staatsniveau werd doorgevoerd, en omdat de (...) politieke en ideologische bemiddelaars van het kapitaal, politieke- en vakbondsorganisaties van arbeiders en linkse intellectuelen hier een rol speelden."
 43. Tendenzen der Zwanziger Jahre - Ein Konvolut verstreuter, schwer zugänglicher, in Vergessenheit geratener oder noch unveröffentlicher Briefe, Glossen, Kritikum zum Neuen Bauen, von Adolf Behne (...) Bruno Taut, etc., etc., etc. Zusammengestellt und publiciert von der Bauwelt anlässlich der 15. Europäischen Kunstausstellung. Berlin, 1977, p. 1106.
 44. S. Giedion, Befreites Wohnen. Zürich, Leipzig, 1929. Titelblad.
 45. N.A. Miliutin, Sotsgorod, p. 21.
 46. S.J. Rutgers, "Tien jaar proletarische leiding in de industrie", in Verzamelde artikelen over Kultuur en Wetenschap in het Nieuwe Rusland. Rotterdam, 1928, p. 57.
 47. J. Romein, "Monumentalisme en Machinisme", in Verzamelde artikelen, p. 95-96.
 48. Idem, p. 375.
 49. H. Ford, My Life, p. 209.
 50. A. Müller Lehning, Rationalisatie, p. 13. Idem, De Arbeid, p.67.
 51. T. van der Waerden, "Beginsel en praktijk", p. 61.